

15. Сідак В.С. Контррозвідка останнього гетьмана: Нарис. – К.: Ін-т підготовки кадрів СБ України, 1995. – 50 с.

Отримано: 30.07.2018 р.

УДК 354+355:94(477.82)“1918”

Дем'янюк О.Й. доктор історичних наук, професор, про-
ректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу
якості освіти Волинського інституту післядипломної
педагогічної освіти (м. Луцьк)

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ «УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА»

У статті проаналізовано військово-політичні особливості розвитку Волинської губернії в добу Гетьманату Павла Скоропадського. Насамперед відмінності державотворчого процесу на місцевому рівні, боротьбу за вплив на волинське населення, формування/розформування військових частин. Крім того, характеризується політика гетьманського уряду у військовому сегменті та події, що суттєво впливали на військово-політичний розвиток Волинського краю.

Ключові слова: Українська революція, Волинська губернія, Павло Скоропадський, Гетьманат, Українська держава, військово-політична ситуація, українське військо.

Постановка проблеми та її актуальність. Характерною ознакою лютого–квітня 1918 р. стала відсутність ефективних державно-управлінських структур, здатних впроваджувати державницьку доктрину Української Центральної Ради (далі – УЦР). Фактично навесні 1918 р. діяльність УЦР завершилася поразкою через невміння національно-демократичних сил соціалістичного спрямування, що перебували на чільних позиціях у центральних органах влади, своєчасно й ефективно реагувати на тогочасні виклики.

Серед німецького військово-політичного керівництва альтернативою демократичному устрою в Україні розглядалася монархічна модель, як найбільш зрозуміла форма державного устрою, що здатна забезпечити виконання Україною союзницьких домовленостей. Її запровадження мало свої особливості як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. При чому кожна адміністративно-територіальна одиниця тогочасної України мала свої особливості, спричинені віддаленістю від Києва, менталітетом її жителів, зрілістю місцевої влади, присутністю військового контингенту тощо.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Сучасна незалежність України стала каталізатором нових, об'єктивних досліджень багатьох складних сторінок вітчизняної історії. Не стала винятком і доба Української революції, зокрема Гетьманат П. Скоропадського. До

об'єктивного висвітлення молододосліджених чи сфальсифікованих радянською владою сторінок української історії долучилася ціла низка науковців. Їх праці окреслили загальну парадигму тих революційних подій. Не зупиняючись на працях узагальнюючого характеру, зазначимо, що різні аспекти розвитку Волинської губернії в добу Гетьманату досліджували І. Козинець, О. Дем'янюк, В. Дмитрук, Л. Осауленко, В. Засекін.

Мета та завдання дослідження. Зважаючи на стан наукової розробки винесеної у назву статті проблеми, спробуємо з'ясувати військово-політичні особливості перебігу Української революції (доба Гетьманату «Українська держава») на території Волинської губернії, визначити ступінь залучення місцевого населення краю до загальнодержавних військово-політичних процесів.

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою поразки Центральної Ради стала недооцінка ваги вирішення аграрних питань і, як наслідок, недооцінка селянства як соціальної платформи Української революції. Це зауваження важливе щодо Волинської губернії, переважна більшість населення якої були представниками цього прошарку.

Окрім того, навесні 1918 р. активізувалися праві організації та партії. У квітні спостерігається їх поширення на Правобережній Україні, зокрема у Волинській і Подільській губерніях. Причину цього явища можна віднайти у

соціальній базі правих політичних сил: колишні військові (здебільшого розформованих УЦР українізованих військових і напіввійськових частин), землевласники, заможні селяни, середні власники (ображені соціалістичною політикою представників влади). Усі ці верстви населення повною мірою були представлені на територіях Волинської губернії.

У другій половині квітня 1918 р. у німецьких військово-політичних колах перевага надавалася П. Скоропадському. У довідці німецької військової контррозвідки щодо кандидатів на найвищу посаду в Українській державі зазначалося: «Скоропадський – аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовольний, але честолюбний; лікар Луценко – сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор; Полтавець – політичний авантюрист, готовий на всі комбінації, якщо це принесе йому користь» [1, арк.57]. До чеснот, які посприяли П. Скоропадському стати на чолі антидержавного перевороту належить і характеристика майбутньому гетьману, що належить професору В. Солдатенку: «П. Скоропадський мав послідовно-монархічні уподобання й орієнтацію» [2, с.45].

Перші кроки гетьмана по управлінню державою були пов'язані як з формуванням дієздатного Кабінету Міністрів, так і з налагодженням певних стосунків із окупаційними військами. Перші тижні гетьманської влади були оцінені німецькими дипломатами та військовими як сприятливі для Німеччини. Так, німецький посол барон Альфонс фон Мумм телефонував до Берліна та запевняв німецький уряд, що «за спиною нового (гетьманського) уряду стоїть в першу чергу єдина авторитетна в теперішній час у країні влада – німецька головна команда» [3, с.61].

Із українського боку сподівання на плідну співпрацю з союзниками, насамперед з німцями, видалися неприйнятними для розвитку української національної ідеї. Чого варта лише позиція німецького командування щодо українського війська. Генерал-лейтенант Е. Гренер у розмові із П. Скоропадським переконував: «Для чого Вам армія? Ми перебуваємо тут, ніякого зла Вашому уряду всередині держави ми не дозволимо, а щодо Ваших північних кордонів, Ви можете бути цілком спокійні: ми не допустимо більшовиків. Створіть собі невеликий загін у дві тисячі осіб для підтримки ладу в Києві й для охорони Вас особи-

сто» [4, с.179]. Зауважимо, що на початок гетьманського перевороту на землях України перебувало 28 дивізій і 2 кавалерійські бригади німецької та австро-угорської армій [5, с.265]. А головнокомандувач групи армій «Київ» генерал-фельдмаршал Г. фон Ейхгорн лише 22 травня 1918 р. розіслав у німецькі установи та військові частини, що перебували в межах України наказ про підтримку гетьмана П. Скоропадського, який взяв на себе відповідальність за виконання Брестських домовленостей [5, с.194].

Видавалося, що чи не єдиною силою, здатною за таких обставин контролювати ситуацію в державі, підтримувати існування гетьманського режиму, була німецька армія. На кінець серпня 1918 р. розташування німецьких військ на території Правобережної України виглядало так: 20-а, 22-а ландверні дивізії XXII резервного корпусу займали район Мозир–Житомир; 92-а, 93-я ландверні і 1-а кінна дивізії XXVI резервного корпусу – район Київ–Умань [14, арк.52-53].

Утім, зважаючи на військове минуле П. Скоропадського, ми далекі від думки, що гетьман цілковито довірився риториці німецького військово-політичного керівництва. Чи не тому він прийняв рішення про розпуск і реорганізацію військових формувань, створених у добу УЦР, розпочинає підготовчі роботи по створенню української армії. Так, гетьман був негативної думки про військовий вишкіл і бойовий дух Синьої дивізії, сформованої на території Волинської губернії та розброєної напередодні перевороту. Він вважав, що в її складі були «люди, яким абсолютно не хотілося битися проти більшовиків» [4, с.189]. А вже в червні перейшов до формування Сердюцької дивізії. Влітку 1918 р. на території Волинської губернії було завершено формування та проведено вишкіл дивізії, укомплектованої з військовополонених російської армії, які перебували в австрійських таборах. Зазначимо, що саме цю формацію пропонували гетьману прийняти на баланс австро-угорські воєначальники.

Для завершення реорганізаційної роботи, формування структури дивізії та визначення рівня лояльності до української влади міністром військових справ Української Держави генеральним бунчужним (генералом) О. Рогозою було призначено командармом і відправлено до Володимир-Волинського генерала В. Сокиру-Яхонтова. Дивізія отримала назву Перша козацько-стрілецька (Сіра). 25 серпня

1918 р. відбувся огляд дивізії командармом генералом В. Сокирою-Яхонтовим та австро-угорським комендантом Гойгінгером. Гостей вітала почесна сотня під проводом сотника Любеча, отаман Пенківський з українською дружиною, капітан генерального штабу Кватерник, сотник УСС Коссак.

До складу дивізії входило чотири полки. Першим полком командував сотник Ганжа, другим – підполковник Тимошенко, третім – підполковник Олександрович, четвертим – сотник Ткаченко [6, с.64]. У серпні 1918 р. Першу козацько-стрілецьку дивізію було переведено до Києва. На раді у гетьмана вирішено у найближчий час передислокувати її на Чернігівщину в район українсько-російського кордону. Крім того, на території Волинської губернії в добу Гетьманату перебував І-й Волинський корпус на чолі з генерал-хорунжим С. Дядюшею. Начальником штабу корпусу призначено полковника Кривенка, старшим осавулом військового старшину Цепліта, молодшим осавулом сотника Татарінцева [7, арк.41]. Згідно з розпорядженням від 3 червня 1918 р. місцем дислокації штабу корпусу визначено м. Рівне, хоча фактично він безвизно базувався в Житомирі [8, с.229].

1-а піша Волинська дивізія, яка в час формування Волинського корпусу увійшла до його складу, була реорганізована з 11-ї піхотної дивізії російської армії, яка у свою чергу входила до складу XXV армійського корпусу, у квітні 1918 р. Штаб дивізії тимчасово розташовувався в Житомирі, хоча за планом дислокації мав бути розміщений у Луцьку. На час формування цього військового підрозділу командиром призначений генерал Левицький, начальником штабу – полковник Еверт [7, арк.42]. Станом на 3 червня 1918 р. до складу дивізії входили полки:

1-й піший Луцький (місце дислокації – м. Луцьк, командир полку – полковник М. Дущенко), реорганізований з 41-го піхотного Селінгінського полку, який напередодні Першої світової війни базувався в Дубно;

2-й піший Волинський (місце дислокації – м. Володимир-Волинський (фактично Луцьк і Староконстантинів), командир полку – полковник В. Яворський) – реорганізований з 42-го піхотного Якутського полку, який до війни базувався у Кременці);

3-й піший Брест-Литовський (місце дислокації – м. Ізяслав, командир полку – спочатку полковник Г. Грудина, з липня 1918 р. – полковник М. Ясенєцький) – реорганізований

з 43-го піхотного Охотського полку, який до війни базувався в Луцьку;

4-й піший Холмський (місце дислокації – м. Остріг, командир полку – полковник А. Косович) – реорганізований з 44-го піхотного Камчатського полку, який базувався до війни у Луцьку.

2-а піша дивізія була створена на базі 1-ї Української дивізії І-го Українського корпусу. Штаб дивізії розташовувався у Житомирі. Частина відставних офіцерів, які проживали в місті була залучена до підсилення кадрового складу полку. Крім того, залучалися колишні офіцери 17-го піхотного Архангелородського полку, 19-го піхотного Костромського полку, 20-го піхотного Галицького полку, які до початку Першої світової війни базувалися в губернському місті. Комдив – полковник П. Липко, начальник штабу – військовий старшина М. Капустянський [7, арк.43]. До складу дивізії увійшли полки:

5-й піший Кременецький (місце дислокації – м. Кременець, згодом м. Рівне, командир полку – полковник В. Маєвський) – створений на базі випускників старшинської інструкторської школи, офіцерів російських 5-ї та 32-ї дивізій, які до війни розташовувалися на території Південно-Західної Волині;

6-й піший Дубенський (місце дислокації – м. Дубно, командир полку – полковник Д. Масалітін) – формувався за рахунок місцевих мобілізаційних заходів;

7-й піший Житомирський (місце дислокації – м. Житомир, командир полку – полковник Ю. Шевченко) – формувався з числа випускників старшинської інструкторської школи та офіцерів 5-ї дивізії, яка до війни базувалася в місті.

8-й піший Ізяславський (місце дислокації – м. Ізяслав, командир полку – полковник М. Полинєв) – заново сформований, оскільки базовий для його формування 4-й піший козацький Український полк перестав до того часу існувати.

Через проблеми кадрово-організаційного характеру 6-й Дубенський і 8-й Ізяславський піші полки 18 вересня 1918 р. були розформовані [8, с.237-238].

Саме 1-а Волинська та 2-а піші дивізії в добу Гетьманату дислокувалися на території Волинської губернії. У цей період вони виконували охоронні, каральні та допоміжні завдання. Про ступінь їх боєздатності до початку антигетьманського повстання говорити важко, бо активних бойових дій на території

Волинської губернії на той час не було.

Із артилерійських формувань на території Волинської губернії у цей час розміщувалися:

1-а легка артилерійська бригада (комбриг – полковник С. Тихонович) у складі 1, 2 і 3-го легких артилерійських полків під командуванням полковників В. Богомольського і С. Савицького;

2-а легка артилерійська бригада (комбриг – генерал-хорунжий М. Орловський) у складі 4, 5 і 6-го легких артилерійських полків під командуванням полковників О. Брильова, Я. Бегми й О. Годило-Годлевського відповідно [7, арк.44];

1-а важка артилерійська бригада (комбриг – генерал-хорунжий Д. Альтфатер) у складі 1 і 2-го важких артилерійських полків (командири – полковники С. Карпов, М. Куделинський) та 1-го гірського артилерійського полку (командир – полковник В. Тарнавський) [7, арк.45].

У добу Гетьманату на території Волинської губернії дислокувалися 2-а Волинська кінна дивізія. Начальник дивізії – генерал-хорунжий Чеславський, начальник штабу – полковник Григоріїв. Вона складалася з:

1-ї кінної бригади (командир – полковник А. Опатович) у складі 5-го Кінбургського та 6-го Ольвіопольського кінних полків під командою полковників К. Перемикіна та О. Цвиленіва;

2-ї кінної бригади у складі 7-го Володимир-Волинського (командир – полковник Ю. Зубов), 8-го Українського (командир – полковник В. Конрад) кінних полків і 2-го кінно-артилерійського полку (командир – полковник С. Полянський) [7, арк.46].

Безпосередньо на території Луцька формувалася 3-я Волинська кордонна бригада, в яку згодом влилася 3-я Радивилівська кордонна бригада. З 1 липня 1918 р. ці формування відповідно до наказу вищого командування почали розташовуватися у помешканні Пінчука на Вульці та у приміщенні колишньої міської пошти [9, арк.43].

Не зважаючи на наведену вище організаційну структуру українських військових формувань, для яких місцем дислокації було обрано територію Волинської губернії, можливість повніше зреалізувати свою військовобудівничу доктрину гетьман П. Скоропадський отримав лише восени 1918 р., коли німецьке командування дозволило йому формувати вісім корпусів [5, с.267], закладення яких було передбачене законом «Про загальний

військовий обов'язок» від 24 липня.

У вересні Рада Міністрів затвердила план організації української армії. Вона мала складатися з восьми армійських корпусів, сформованих за територіальним принципом, відповідно до кількості округів, серед яких І-й – Волинський [15, с.125]. Усього, згідно зі штатами мирного часу, до складу українського війська передбачалося залучити близько 300 тис. осіб різних чинів і рангів.

За даними Луцького повітового військового начальника, у вересні в Луцьку були розквартировані 1-й Луцький піший полк, 2-й Волинський полк, 3-й Брест-Литовський піший полк, панцерний, вантажний і мортирний дивізіони, управління 3-ї Волинської бригади кордонної охорони, охоронна сотня Луцького коменданта [11, арк.106-115].

У той же час, Перша козацько-стрілецька дивізія після передислокації з Волині, направлена гетьманом на Чернігівщину (у Конотопі розташовувався штаб дивізії), Алтинівка, Кролівець, Короп), перебувала під пильним наглядом інспектора в особі генерала Приходька. На новому місці відбулася зміна командування дивізії, її командиром призначили генерал-хорунжого Васильєва-Чечеля, начальником штабу – генерал-хорунжого Піонтковського [16, с.34].

Безпосередньо на території Волинської губернії поширювалися всі нововведення гетьманської адміністрації. Зокрема це стосується оновленого тексту військової присяги, поширення перекладених українською мовою військових статутів, впровадження розробленої української військової термінології. 16 червня 1918 р. гетьман П. Скоропадський підписав наказ про запровадження нових військових рангів, у назвах яких врахували козацьку термінологію [10, с.9].

Окрім створення військових формувань, гетьманська адміністрація започаткувала облік військового майна, амуніції та зброї, що залишилися на складах з часів Першої світової війни. Наказом від 18 травня 1918 р. у Луцьку та повіті розпочався облік військового майна [11, арк.20]. Обліковували різногалузеву продукцію, привласнену навіть німецьким та австрійським командуванням. Ті дані, які подавали П. Скоропадському, свідчили, що на території, насамперед Волинської та Подільської губерній, які довгий час були прифронтовими, накопичилася значна кількість військового спорядження.

Волинський губернський комендант на-

голошував, що «високий стан військового Української Держави покладає на кожного обов'язок бути лицарем честі, не кидати тінь на нашу армію, зробити її підвалиною вартості й права молодій самостійній Україні» [9, арк.60]. У наказі Луцького повітового коменданта від 30 травня 1918 р. зазначалося: «Всім старшинам Української Армії бути одягненими по формі, носити зброю і посвідчення» [9, арк.52].

В українських губерніях розпорядженням гетьмана П. Скоропадського започатковано військово-революційні суди. Щодо Волинської губернії, то наказом військового міністра вони почали діяти в містах Житомир, Луцьк, Рівне, Ковель і Новоград-Волинський. Територія Волинської губернії була поділена на 15 судових відділків, компетенція яких за їх юрисдикцією поширювалася на особовий склад та офіцерів військових частин, розташованих у межах їх дії. При оголошенні військового стану цим судам «підлягають крім військовослужбовців, також громадяне за убивство, підпал, розбишацтво, насильство жінок, шпигунство» [9, арк.96].

Складна військово-політична ситуація в державі проглядалася в різних сферах суспільного життя українських громадян. З іншого боку, вона була відображенням напружених відносин Української Держави з союзниками, тобто німецько-австрійським контингентом. Щодо Волинській губернії, то тут яскраво проглядалося протистояння німецького й українського поглядів на подальший розвиток ситуації в Україні, в тому числі у військовому сегменті, впливі військових на регіональний розвиток.

Прикметно, що австрійські вояки ставилися до місцевого населення значно жорсткіше, ніж німецькі. Про це, зокрема згадував український дипломат М. Могилянський: «Австрійці були гіршими німців, у них конфлікти з населенням зустрічалися частіше, ніж у німців, частішими були й жорстокі репресії, що викликало глибоку анархію та занепад сільського життя» [12, с.127].

Найбільше від карних акцій із застосуванням австрійського військового контингенту страждало населення західних повітів Волинської губернії. Зважаючи на особливу бруталність каральних дій австрійських військ на окупованих ними українських територіях, гетьман П. Скоропадський 14 травня змушений був передати австрійському представнику протест щодо таких дій. У спогадах гетьман

визначив своє ставлення щодо діяльності окупаційних військ стосовно сільського населення: «німці, і особливо австрійці, далеко не вели політику, здатну прив'язати до себе жителів України» і далі: «з німцями діло ще йшло, з австрійцями ж справа не клеїлася, позаяк там грабіж просто-напросто був узаконений, й всілякі мої розмови з австрійськими представниками ні до чого не вели» [4, с.184].

Звісно, що місцеві жителі щодалі то більше не терпіли свавілля військової окупаційної влади. За підрахунками Б. Якимовича, за весь період Гетьманату загинуло 30 тис. німецьких та австрійських вояків. 50 тис. українських мирних жителів загинуло у сутичках з окупаційними військами або були знищені каральними експедиціями [13, с.217].

16 жовтня гетьман П. Скоропадський підписав універсал про відновлення козацтва. За ним козаки однієї губернії об'єднувалися в кіш на чолі з кошовим отаманом, кіш складався з кількох полків. Волинським кошовим отаманом став полковник Борковський [17].

У листопаді 1918 р. для захисту державного ладу на Волині було створено «Волинський військовий відділ» добровольців. Під час антигетьманського повстання ці добровільні дружини воювали на боці П. Скоропадського. У складі штабу відділу існувала секція розвідки сил противника, основним завданням якої було виявлення фактів підривної роботи повстанців, саботажу, виступів та агітації проти влади [18, арк.21].

16 листопада 1918 р. розпочалося загальне повстання проти гетьмана П. Скоропадського намагався залучити до оборони столиці різні військові частини, зокрема «Житомирський загін» Волинського губернського старости Д. Андрю у кількості 300 бійців. Гетьман, який сподівався на віддані йому військові частини, прорахувався. Так, Сірожупанна дивізія оголосила нейтралітет, перебрала командування, перейшла на бік Директорії. Німці, які були своєрідною гарантією його правління, перестали боротися з військами Директорії.

Можемо констатувати, що своєю діяльністю та невизначеністю соціально-політичних пріоритетів гетьманська адміністрація лише поглибила політичну кризу у Волинській губернії, оскільки цей регіон на той час був сільськогосподарським і найбільше постраждав від експропріаційних заходів командування німецьких військ.

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що Волинській губернії доби Гетьманату

П. Скоропадського були притаманні як загальні тенденції військово-політичного розвитку Української Держави, так і особливі, властиві лише цьому регіону. До таких відносимо – формування та вишкіл Першої козацько-стрілецької (Сірої) дивізії, І-й Волинського корпусу; створення параліментарних «Волинського військового відділу», «Житомирського

загону» Д. Андрю тощо. Місцеве населення, з огляду на географічне розташування Волинського краю активно залучалося до усіх військово-політичних процесів, що протікали в добу Гетьманату – антинімецькі й антиавстрійські виступи, залучення до діяльності місцевих органів влади, організація побуту українських військовиків.

Список використаної літератури

1. Центральний державний архів громадський об'єднань (далі – ЦДАГО) України, ф.17, оп.1, спр.1.
2. *Солдатенко В.Ф.* До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: зб. статей Всеукр. наук. конф. – К.: Вид-во імені Олени Теліги. – 2008. – С.41-51.
3. Президент: життя і діяльність Михайла Грушевського / М. Остапович, О. Белозерський. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – 80 с.
4. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський. – К., Філадельфія, 1995. – 496 с.
5. *Савченко В.А.* Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Харків: Фоліо, 2008. – 380 с.
6. *Дмитрук В.* У боротьбі за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії УНР) // Літопис Волині. – 2001. – Число 1. – С.62-68.
7. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДАІ) України, м. Львів, ф.316, оп.1, спр.22.
8. *Тинченко Я.* Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наук. вид. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.
9. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО, м. Луцьк), ф.3, оп.1, спр.1703.
10. *Кривизюк Л.П.* Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / 20.02.22. – Львів, 2001. – 20 с.
11. ДАВО, м. Луцьк, ф.3, оп.1, спр.1708.
12. *Могілянський Н.М.* Трагедия Украины // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. / Сост. С.А. Алексеев; под ред. Н.Н. Попова. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С.115-135.
13. *Якимович Б.* Збройні сили України. Нарис історії. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 360 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України, ф.1077, оп.1, спр.43.
15. Україна крізь віки: в 15 т. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт; ред. В.А. Смолій. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 10. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – 319 с.
16. *Дмитрук В.Г.* Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії): монографія. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. – 286 с.
17. Нова Рада. – 1918. – 18 жовтня.
18. ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.63.

Отримано: 29.08.2018 р.